

ÚJLAK ÉS SZENTJAKABFALVA HELYRAJZI ADATAI AZ 1702. ÉVI ZAIGER TÜKRÉBEN

ÚJLAK A XVIII. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A török hódoltság után újrāépülő Újlak első házösszeírását a budai kamarai adminisztráció 1702-ben készíti el, címe: Zaiger über das Neustüfft, Anne 1702. A kimutatás felsorolja az ingatlan-tulajdonosokat az általuk birtokolt ingatlantestek sorrendjében, ugyancsak megjelöli az egyes ingatlanok fekvését, megadja az utca nevét, a teleknek utcára eső hossz méretét, továbbá megnevezi az egyes utcātömböket elválasztó és a főutcákat keresztező mellékutcákat is. A Zaiger bejegyzései — a tulajdonviszonyokban beállott változások következtében — idővel módosításra szorulnak, ezeket a változásokat a Gewöhr Protocoll tünteti fel. Ez a több kötetre terjedő feljegyzés a változások bejegyzésénél közli az előző birtokos nyilvántartási adatait, a vételár összegét, a szomszédos telektulajdonosok nevét, majd a XVIII. század második felétől kezdve a telek-, ill. házsámokat is; ezzel lehetőség nyílik arra, hogy az egyes telkeken beállott tulajdonviszony-változásokat napjainkig levezessük.

A Zaiger adatait Vass Klára „Buda német utcanevei” c. tanulmányában dolgozta fel. A munka Újlak XVIII. századi helyrajzára vonatkozóan — a közölt adatok eltérő értelmezése folytán — sok tekintetben megállapításainkkal ellentétes eredményre jut.

Ahhoz, hogy a Zaiger adatait megfelelően értékelhessük, ismernünk kell elsősorban Újlak XVIII. század eleji történetét. Erre a plébánia feljegyzései között találunk támpontot.¹ A Kirchenrechnung elnevezésű számadáskönyv a templom keletkezési körülményeiről beszámolva elmondja, hogy 1705-ben a kuruc csapatok több ízben elhajtják a lakosság marhaállományát és az ellenálló lakosság soraiból többeket lemészárolnak, ezért a budai vár parancsnokának utasítására a helységet egy sáncsal veszik körül. Az árok délen a Császár-fürdőnél (bis gegen den Kays. Baad) csatlakozik a Dunához, északon pedig Óbuda felé (gegen Altofen hinaus). A sáncárok őrzését a lakosság látja el; mivel pedig emiatt vásár- és ünnepnapokon nem mehetnek templomba — megelőzően a Vízivárosba vagy Óbudára jártak — Janoschitz Mátyás kamarai futár felajánlja kertes házát egy létesítendő kápolna céljaira, ahol az első istentiszteletet 1706. november 30-án tartják meg. Janoschitz Mátyás házát az 1702. évi Zaiger is feltünteti, helyét a Bécsi út (Wienerstrassen) és a Szépvölgyi út (Weingartstrassen) sarkán jelöli meg, ahol ma is A Segítő Szűz Mária tiszteletére szentelt plébániatemplom áll. Az itt elmondottak Újlak múltjának két lényeges mozzanatát emelik ki:

1. A helység a kuruc háborúk idején portyázások színhelye volt, ami nyilvánvalóan pusztulással járt.

2. Feltételezhető, hogy a portyázások és elvándorlás következtében a lakosság száma is megfogyatkozott.

A pusztulás mértékére fényt vetnek a kuruc háborúk utáni korból fennmaradt és az egyes házak, ill. telek méreteire vonatkozó adatok. A Zaigerben megjelölt ház- és telekméretetek csak elvétele egyeznek a helység ugyanazon helyén feltüntetett ház- és telekméreteivel, ez arra mutat, hogy a háborúk elmúltával a házak túlnyomó részét újrāépítették és a telekhatárokat, valamint egyes esetekben a mellékutcák fekvését is megváltoztatták.

A lakosság számszerű csökkenésére, majd a helység újbóli benépesítésére a Gewöhr Protocoll adataiból is következtethetünk. Az 1702. évi Zaigerben felsorolt lakók neveivel a kuruc háborúk utáni időkben csak elvétele találkozunk; ők is többségükben másutt építkeznek. Azoknak a telektulajdonosoknak a száma, akik a háború utáni időkben is megmaradtak régi házaikban, elenyésző

csekély: tíznél többet nem mutathatunk ki. Az említett körülmény érthető módon megnehezíti a Zaiger-korabeli állapot rekonstruálását, valamint az abban szereplő helyrajzi adatoknak lokalizálását. Az e téren jelentkező nehézségek áthidalására a Zaiger adatai mellett egyéb forrásokat is igénybe kell vennünk. Erre a célra megfelelőnek kínálkozik Újlaknak egy az 1786—1792-es évekből származó és jelen tanulmányunkhoz másolatban is csatolt térképe.² A térkép az utcákkal körülhatárolt telektömbök mellett már az egyes telkeket is feltünteti a térkép készítése idején érvényben volt telek-, ill. házzámokkal együtt. Ezeket a házzámokat ebben a korban a Gewöhr Protocoll is nyilvántartja, így tehát megvan a lehetőség arra, hogy — amennyiben a vétel és öröklés címén bekövetkezett tulajdonosváltozások egymásutánját a Zaiger koráig visszavezethetjük — térképünkön lokalizálni tudjuk a Zaiger adatait. Ennek az eljárásnak további nehézsége, hogy Újlak telekingatlanait a XVIII. és XIX. században mintegy tíz évenkénti időközökben átszámozták, ez a gyakorlatban annyit jelent, hogy amelyik telek az 1786—1792-es évek között nem cserélt gazdát, a Gewöhr Protocoll ez évi feljegyzéseiben nem szerepel, ennél fogva a fenti térkép házzámaival sem egyeztethető. Az azonosításnál tehát egy hosszabb időszak adatszolgáltatására kell támaszkodnunk. E célból Vörös Lászlónak 1833-ból származó Buda és Pest Alap és Víz-helyzeti térképét vettük igénybe,³ amelyen a térkép készítése idején érvényben volt házzámokat szintén feltüntették. A leírt módon végzett kutatásunk eredményeit egy, az 1786—1792. évivel azonos méretű térképre vezettük rá, ez egyben Újlak 1702. évi állapotát is tükrözi (1—2. kép).

A Zaiger Újlak háztulajdonosainak, valamint házainak felsorolását a helység déli szélénél kezdi el, és azt bizonyos rendszeresség betartása mellett az egymásra következő utcák sorrendjében vezeti végig. Az 1702. évi állapot rekonstrukciójánál tehát első feladatunk annak megállapítása, hogy a Zaiger felsorolása az egyes utcákon haladva milyen irányba vezet. Térképünkön eltérő árnyalással jelöltük meg azokat a telkeket, amelyeknél a tulajdonosváltozásoknál kimutatható folytonosság révén a telekazonosság megállapítható. Ezek elhelyezkedéséből minden kétséget kizáró módon kitűnik, hogy a Zaiger felsorolása a *Zsigmond tér nyugati oldalán kiindulva az Ūröm utcán, ezt követően pedig a Bécsi út nyugati házsorán északi irányba halad, majd onnan visszafordulva a Bécsi út keleti házsorát követve délnek tart, innen pedig ismét északi irányba fordulva a Lajos utca keleti házsorán halad Óbuda határáig.* (Vass Klára itt véti el, amikor a Bécsi út keleti házsorának sorrendjét dél—északi irányban vezet és ugyancsak a Lajos utcai házsort is észak—déli irányban, ennek eredményeként kénytelen az 1702. évi állapotot feltüntető térképén a mellékutcák fekvését is megváltoztatni, holott az — mint rajzunkból kitűnik — kisebb eltérésektől eltekintve a jelenlegi állapotnak felel meg.)

A telkek azonosítására irányuló kutatás során kitűnik az is, hogy az 1702. évi Zaiger lefektetése idején Újlakon a birtoklási viszonyok még nem voltak véglegesen kialakulva, a lakosság ez időben a hatósági kiutalás alapján nyert telkek helyében gyakran másokat foglalt, vagy azokat elcserélte.⁴ Hasonló helyzet volt a mellékutcák elhelyezkedésénél is, a Zaigerben megjelölt utcahelyet gyakran az ugyanazon évi Gewöhr Protocoll már egy-két telekkel odébb jelöli meg.* Mind-ez érthető módon megnehezíti a még függőben levő kérdéseknek részletekig menő tisztázását. Ezekkel a nehézségekkel szemben lokalizálás szempontjából értékes útbaigazítással szolgál a mellékutcáknak elnevezése. Újlak 1702. évi utca neveinél gyakran tapasztalhatjuk a „Vordere” és „Obere”, azaz „első” és „felső” jelzők előfordulását, így Vordere Donaugässl, Bräugässl, Pfarrgässl, majd Obere Donaugässl, Bräugässl, Kirchgässl; ezzel az azonos nevű utcák különböző fekvését jelölték meg. A „felső” megjelölés mindig a Duna irányával ellentétes északi, az „első” vagy első megjelölés a Budához közelebb fekvő déli utcát jelenti.

Újlaknak mellékutcákkal megszakított teleksorai egy-egy telektömböt alkotnak, ezeket a tömböket az 1702. állapotot szemléltető térképünkön 1-től 18-ig terjedő számokkal láttuk el, a számok egymásutánja egyben feltünteti a Zaiger telekfelsorolásának irányát is. Újlak 1702. évi helyrajzi viszonyaira vonatkozóan alább felsorolt adatokat — azok áttekinthetősége érdekében — telektömbönként elkülönítve ismertetjük.

* Számolnunk kell továbbá azzal is, hogy a Zaiger méret-közlései — hasonlóan a budavári összeíráshoz — itt is pontatlanok.

1. sz. telektömb. Zaiger nem említi, az itteni ingatlantulajdonosok — szám szerint hat fő — csupán az 1702. évi Urbariumban szerepelnek, Vass Klára sem tesz róluk említést.

2—4. sz. telektömbök. A Zaiger szerint a három tömb együttes hossza — a tömböket elválasztó két mellékutcának szélességét figyelmen kívül hagyva — 352 bécsi öl. A felsorolás az itteni házak fekvését „an der Landstrassen”, majd pedig „an der Weingarttstrassen” jelöli meg, ez a mai Zsigmond térnek és Öröm utcának felel meg. A telektömb 12. sz. telke azonosítható, tulajdonosa 1702-ben Simon Renner.⁵

5. sz. telektömb. Hossza a Zaiger szerint 109 bécsi öl, a telkek fekvésének megjelölése „an der Wienerstrassen”. Első háza: „Ein Egghaus an der Wiener und Weingarttstrassen, halt im Gesicht am Markh plaz 25 Clafter . . .”, tulajdonosa Franz Kokal, az 1786—1792. évi térkép 121. sz. telkével azonosítható.⁶ Az itt közöltek arra mutatnak, hogy a Zaiger idejében a telektömbnek ék alakú déli végződése még nem volt beépítve és itt — az Öröm utca és a Bécsi út között — volt Újlak hajdani „Markplatz” elnevezésű piactere. A telektömb utolsó házának tulajdonosa „Mathias Janoschitz”. A ház helye a mai plébániatemplom telkével azonosítható. (Mint arra már rámutattunk, Janoschitz Mátyás házát 1705-ben egy kápolna létesítésének céljaira engedti át, az itt létesült egyházat azóta többszörösen átépítették és nagytolták.)

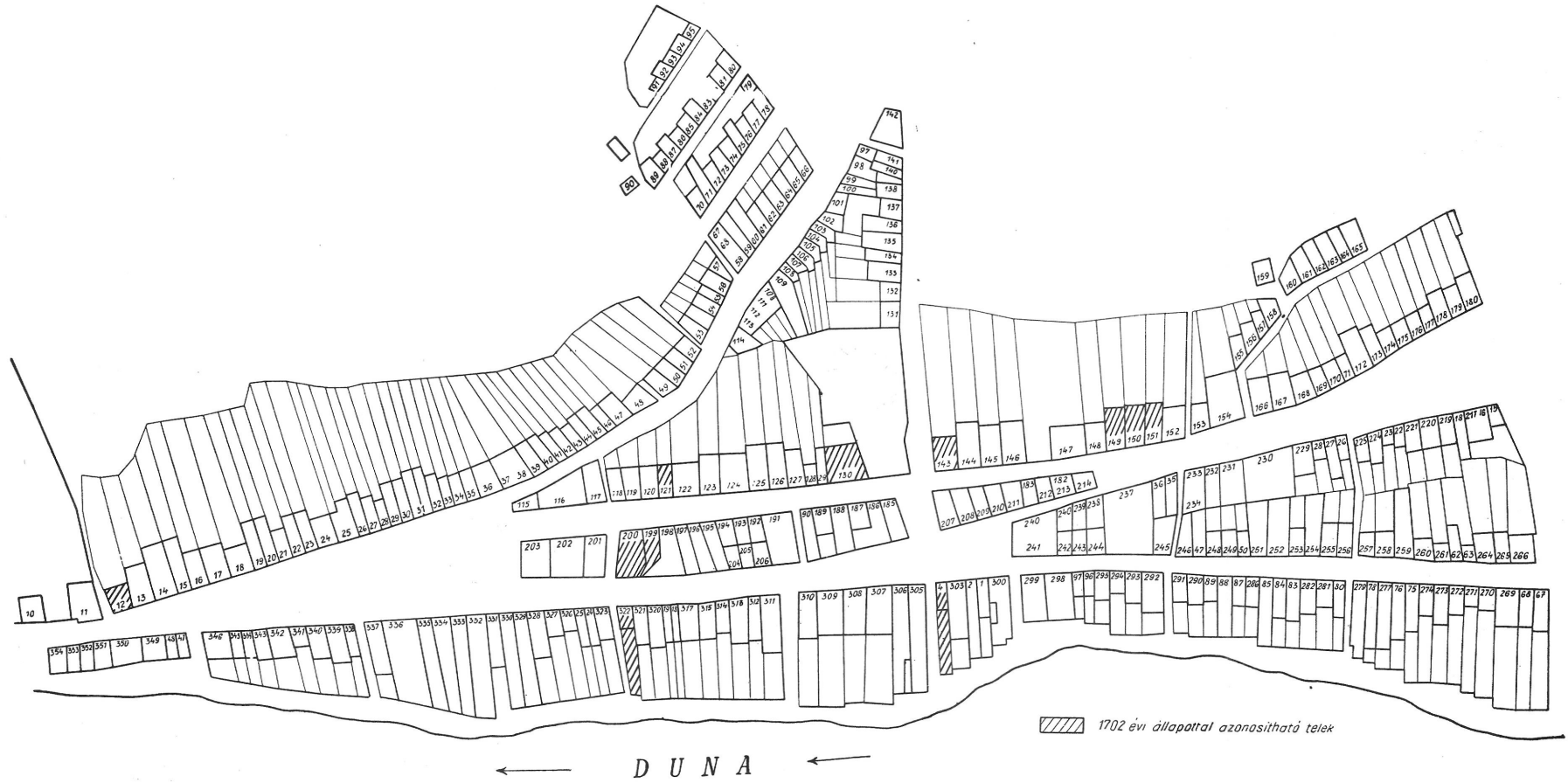
A Zaiger ezután a soronkövetkező Szépvölgyi utat a következő szavakkal jelöli meg: „Hieraur folgt die Weingarttstrasse unter dem Mathias berg und läufft bis ins Pauli Thaler gebürg.”

6. sz. telektömb. Hossza a Zaiger szerint 97 és ½ bécsi öl, a telkek fekvésének megjelölése: „an der Wienerstrassen”. Első háza: „Ein Egghaus an der Weingartt und Wienerstrassen”, tulajdonosa 1702-ben Michael Scheiwidtmann, az 1786—1792. évi térkép 143. sz. telkével azonosítható.⁷ Utolsó háza 1702-ben Peter Maly tulajdona, a szomszédos Georg Reutter házára vonatkozó adatok figyelembevételével az 1833. évi térképen ugyanitt feltüntetett 165. sz. házzal azonosítható.⁸ Következő bejelölés: „Hier ist der zum Ofnerischen Hochgericht assignierte Spatium.” Itt állott tehát Buda város akasztófája. A vesztőhely térsége még 1778-ban is beépítetlen, míg ettől északra, a Bécsi út mentén újabb házak sorakoznak.⁹ A város vesztőhelyét 1735 táján Óbuda határára, a Königsberg elnevezésű magaslatra helyezték át. Emiatt Óbuda földesura, a Zichy-család 1735-ben panaszt emelt a királyi kancelláriánál.¹⁰ Ez a magaslat, amely az utóbb feltárt római amfiteátrum maradványait takarta, a múlt században még a hajdani vesztőhely emlékeként a „Schinterberg” és „Galgenberg” nevet viselte.¹¹

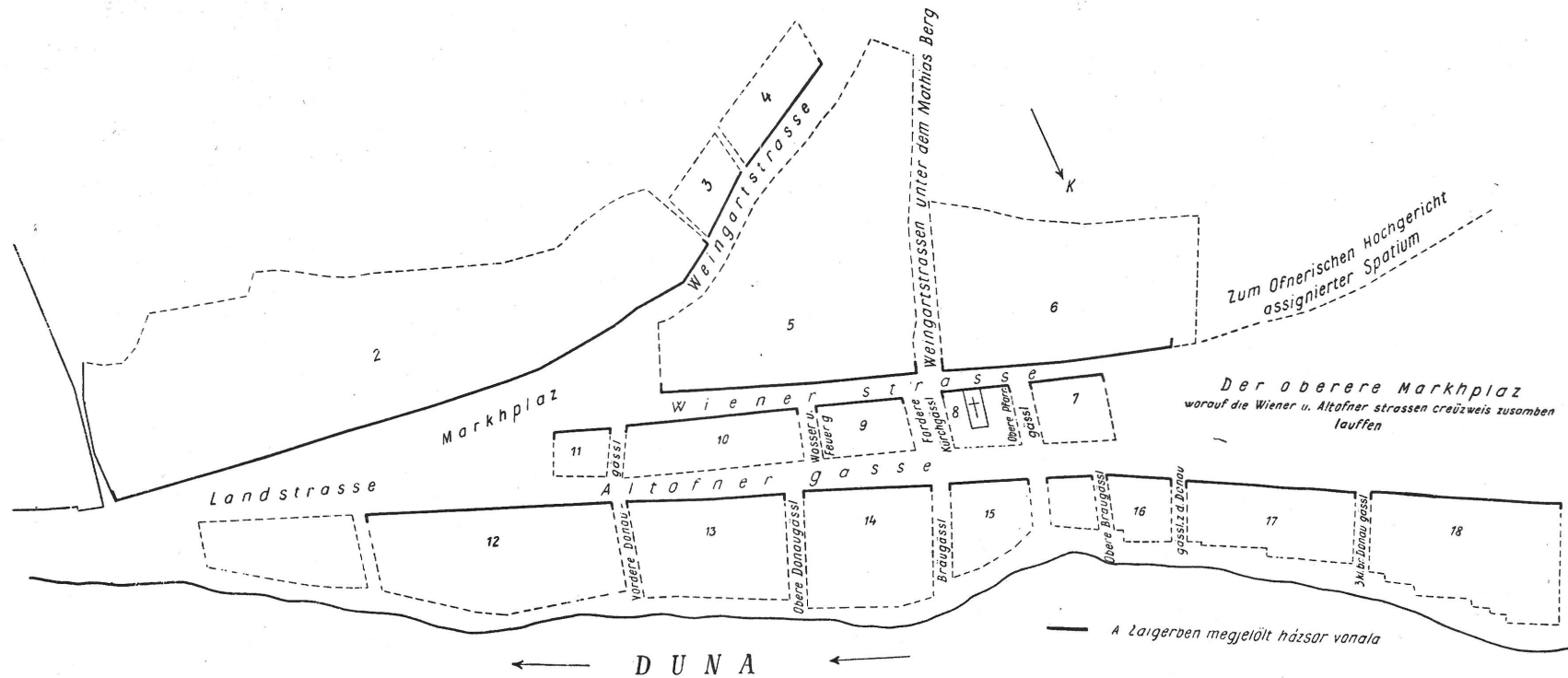
A Zaiger ezt követően áttér a Bécsi út jobb oldalára, itt Újlak felső vásárterét a következő szavakkal jelöli meg: „Hier ist der obere Markh plaz worauf die Wiener und Altofner strassen creüzweis zusamben Lauffen.” Szembetűnő, hogy Újlaknak ez időben két piac-, ill. vásártere is volt. Valószínű, hogy a megjelölés egy hódoltságkori vagy még azt megelőző korszak vásárterének emlékét őrzi, így e kérdésre a helység középkori helyrajzi viszonyainak tárgyalása alkalmával még visszatérünk. A Bécsi és az Óbudai útnak itteni kereszteződését azzal magyarázhatjuk, hogy a közlekedők a vásártéren keresztül rövidítették meg a két út közti összeköttetést.

A felsorolás ezután déli irányba fordul és a Bécsi út keleti házsorát követi. A Zaiger idején a Wienerstrasse és az Altofnergasse közti házsornak — amelyet Mittlere Zeil néven is említenek — csupán a Wienerstrassera eső oldala volt beépítve, az Altofnergassera eső oldalán kertek voltak. Újlak további fejlődésével a kertés rész is beépül, itt a régi telkek megosztásával újabb önálló házhelyek alakulnak, ezeket szintén házsorszámokkal látják el. Az ilyen módon létesült újabb telkek számozásának mikéntje részünkre fontos útmutatásul szolgál. Amint az 1786—1792. évi térkép házszámadataiból is kitűnik, a Zaiger idejében is fennállott régi házak számozási sorrendje később is megtartja az észak—déli irányt, míg a megosztás révén létesült új telkek számozásának sorrendje dél—északi irányban, az Altofnergasse oldalán halad. Mint látni fogjuk, a számozásnál tapasztalható fenti eltérések figyelembevétele szintén elősegíti az 1702. évi állapot rekonstruálását.

7. sz. telektömb. Hosszméretét a Zaiger nem adja meg, a telkek helyzetmegjelölése: „läuft von der Wienerstrassen in die Altofnergassen”. Első háza: „Ein Egghaus an dem Markh plaz laufft von der Wienerstrassen in die Altofnergassen und ist 27 Clafter braith.” A telek eredeti számozása N° 182; a megosztása révén keletkezett újabb telkek házszáma dél—északi irányban N° 213 és 214, úgyszintén a jelenlegi Csemete utcának egy részlete; továbbá idetartozik való-



1. kép



2. kép

színűleg a 238, 239, 240, 242, 243 és 244. sz. telek is. A telektömbhöz még egy üres, gazdátlan telek, valamint egy sarokház tartozik, ennek megjelölése: „ein Egghaus an der Oberen Pfarrgässl, läufft von der Wienerstrassen in die Altofnergasse”, eredeti száma N° 183, megosztása révén keletkezett új telkek száma: N° 212, a Csemete utcának egy részlete és az attól keletre fekvő 241. sz. telek. Következő bejegyzés: „Hier ist das obere Pfarrgässl” elnevezésű mellékutca, ennek nyugati részét az utóbb beépített 211. sz. telek alkotja, keleti szakasza a jelenlegi Kolosy tér északi része.

8. sz. telektömb. A Zaiger szerint e telken állott Újlak régi temploma és temetője: „die Pfarrkürch sambt den Kürch hoff, läufft von der Wienerstrassen in die Altofnergassen”. Méreteket itt sem közöl. Az észak—déli irányú régi számrendszer itt csupán egy számot, a N° 184-et tünteti fel, ez is arra mutat, hogy ez a rész valamikor egy telket alkotott. Megosztása révén belőle kerül ki a 207, 208, 209, 210. sz. házhely, valamint a Kolosy tér jelentős része. Maga az egyház valószínűleg egy keletelt szentélyű templom lehetett, ennek nyoma sajtószerűen még ma is fellelhető. Fel kell tételeznünk, hogy a keletelt templommal párhuzamosan haladt a templomot körülvevő temető fala, valamint a fal mellett elvezető Obere és Vordere Pfarrgässl is. A terület beépítésekor az egyes házak szükségszerűen a keleti irányú utcák vonalához igazodtak, így történetelt meg, hogy ezen a részen a házak kelet—nyugati határvonala nem áll derékszögben azok homlokzatához, hanem ma is a középkori templom hajdani épületéhez alkalmazkodva pontosan keleti irányt mutat.

Következő bejegyzés: „Hier ist das vordere Kürchgässl”, az utcát a Gewöhr Protocoll Pfarrgässl néven is említi.

9. sz. telektömb. Hossza a Zaiger szerint 39 bécsi öl. Első háza N° 185, „ein Egghaus an der Pfarrgässl, läufft von der Wienerstrassen in die Altofnergassen . . . in der braithe 6, in der Länge 25 Clafter haltet”. Ez a telek tehát az 1786—1792-es állapothoz viszonyítva szélesebb volt, meg rövidítése a Csemete utca megnyitása idején következhetett be, amikor kertjének egy részét a Lajos utcához csatolták. Ma az iskola épülete áll itt, beépített területe újból a régi telekhatárig terjed, észak felé pedig magába foglalja a Pfarrgässlnek egy részét is. E telektömbhöz a Zaiger még további öt telket sorol, valamennyi fekvését a Wienerstrasse és Altofnergasse között jelöli meg. Következik a Sajka utca, ez a Zaiger szerint „Wasser und Feuer gassel” nevet viseli, szélessége ekkor 6 bécsi öl volt.

10. sz. telektömb. Hossza a Zaiger szerint 76 bécsi öl, telkeinek száma 12. Két utolsó telke — N° 199 és N° 200 — azonosítható, tulajdonosuk 1702-ben Hans Vatter, ill. Meinrath Hartmann.¹² A Hartmann-féle házról a Gewöhr Protocoll a következő leírást nyújtja: „Ein Egghaus an den Markh plaz, läufft von der Wienerstrassen in die Altofnergassen zwischen Hans Vatter Schlosser und einen anoch unsignierten spatio.” A kimutatott azonosítás mellett ezen leírás is bizonyítékkal szolgál arra, hogy a Zaiger adatainak lokalizálásánál ezen a szakaszon is helyes úton járunk, a Hartmann-féle ház valóban a helység piacterén állott, amint az az 5. sz. telektömbnek már ismertett adataiból is megállapítható.

A soronkövetkező Cserfa utcát a Zaiger „Vordere Donaugässl” néven említi, ennek a Dunára kivezető folytatása, a mai Lukács utca, ugyanezt a nevet viselte.

11. sz. telektömb. A Zaiger idejében mindössze három házból állt, hosszát 24 bécsi ölben állapítja meg.

12—18. sz. telektömbök. Újlak Dunára eső telektömbjeinek részletes ismertetésére nem térünk ki, mivel az 1702. évi állapot rekonstruálása kapcsán tisztázást igénylő kérdés nemigen merül fel, a tömbök elhelyezkedése nagyjában megfelel az 1786—1792. évi térképen feltüntetett helyzetnek. A Lajos utca keleti során kimutatható két azonosítható házhely igazolja a Zaiger-féle felsorolásnak dél—északi irányát, ezek az 1786—1792. évi térképen N° 322 és 304 alatt szerepelnek, tulajdonosuk 1702-ben Lodor Márton¹³ és Nicolaus Lehner.¹⁴ Az itt levő háztelkek megjelölése: „in der Altofner gassen und läufft bis an den Donau weg”, az utóbbi a Duna mentén haladó kocsitutat jelzi. Valószínű, hogy a Zaiger készítése idején a mai Zsigmond térnek a 12. sz. telektömbtől délre eső teleksora is be volt építve, a Zaiger itt — nyilván az adatok későbbeni bevezetése céljából — hét oldalt üresen hagy.

A Duna-menti telektömbök hosszmereteit és telkeinek számát az alábbiakban közöljük: 12. sz. telektömb : 111 öl, 16 telek; 13. sz. telektömb : 75 öl, 10 telek; 14. sz. telektömb : 59 öl, 6 telek; 15. sz. telektömb : 40 öl, beépítetlen, egy sörház céljaira fenntartva; 16. sz. telektömb : 41 öl, 4 telek; 17. sz. telektömb : 76 és $\frac{1}{2}$ öl, 12 telek; 18. sz. telektömb : 73 és $\frac{1}{2}$ öl, 12 telek.

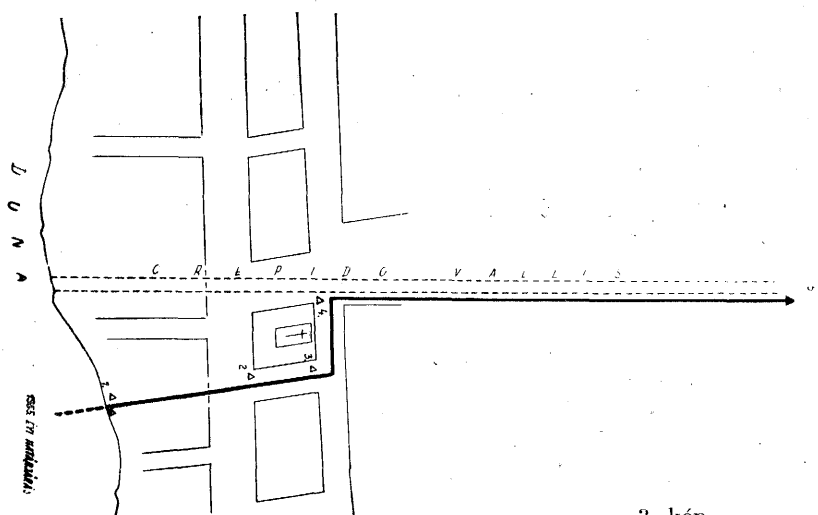
A KÖZÉPKORI SZENTJAKABFALVA HELYRAJZA

A török hódoltság megszűnése után Újlak a középkori Szentjakabfalva helyén épül fel. A helység mindkét főútvonala — a Bécsi út és Lajos utca — római eredetű, ezeket a középkoron át is használták, így tehát valószínű, hogy az 1702. évi Zaigernek ezen utak menti házsorai nagyjában a középkori állapotot is tükrözik. Ennek valószínűségét a Zaigernek két adata is (Újlak 1702. évi templomára, valamint felső vásárterére vonatkozó közlései) alátámasztja.

Szentjakabfalva középkori templomát a források első ízben 1247-ben említik, egyházának királyi kápolna eredetét figyelembe véve keletkezését legkésőbb a XII. századra tehetjük.¹⁵ Ismerve Buda-környék egyes királyi kápolnáinak feltárt maradványait (Nyék, Békásmegyér), az itteni templom is egy kisméretű (kb. 6×8 m), félköríves szentélyvel záródó egyház lehetett, amelynek környékét temetőnek használták. A hajdani templom fekvéséről Lajos király 1355. évi határjárása tájékoztat. Vizsgáljuk meg, hogy a határjárásnak idevonatkozó közlése hogyan egyeztethető össze az 1702. évi Zaigerben említett templom helyrajzi adataival.

A határjárás itt Óbuda déli határvonalát követi, ez a nyulakszigeti apácakolostor sarkáról kiindulva és a Dunán áthaladva annak partján két határkövet érint, amelyek Óbuda és Szentjakabfalva helységek területeit választják el. Ezt követően a határjárás szó szerint ezeket mondja: „... et abinde ad eandem partem modicum procedendo venit ad quedam lapidem rotundum in superiori parte dicte ecclesie Sancti Jacobi situm iuxta viam, per quam per nova Buda itur ad Veteram Budam iuxta quem est alter lapis pro meta positus, et inde vadit ad crepidinem vallis et per eandem crepidinem usque ad finem ipsius crepidinis, et ubi sunt due mete nove terree erecte, et ibi metantur terre Thobsa eiusdem ecclesie Budensis.”

A határnak ezen a szakaszán tehát a határvonalat egy kőszegéllyel vagy kőpárkánnyal ellátott árok is jelezte. Ennek fekvését — az irodalomban általánosan elfogadott megállapítás szerint — a Szépvölgyi út vonalára tehetjük. Arról, hogy ez az árok még a XVIII. század első évtizedeiben is megvolt, több forrás is tanúskodik. Óbuda földesura, Zichy László 1700-ban Pest vármegye alispánjával megjáratta Buda és Óbuda közös határát, a bejárást az 1355. évi oklevél, valamint óbudai lakosok útmutatása alapján végzik. Az erről felvett jegyzőkönyv tanúsága szerint a határjárók megtalálják a kőszegélyes árkot, úgyszintén annak végződésénél azt a két földhányást, amelyet az 1355. évi oklevél is említ.¹⁶ Az 1706. évi Kirchenrechnung szerint, amikor a mai plébániatemplom helyén létesített Mária-kápolnát felszentelik, az egyház telkét az ún



3. kép

Schanzgrabenig kiszélesítik.¹⁷ Ugyancsak egy Schanzgraben megjelölésű árokról emlékszik meg a Gewöhr Protocoll 1719. évi bejegyzése is, amikor annak helyét — a 207. sz. ház fekvésének meghatározása kapcsán — a mai Kolosy tér déli szélére helyezi.¹⁸ Az itt elmondottakból tehát kitűnik, hogy Újlakot ez időben a Szépvölgyi útról jövő kelet—nyugat irányú árok keresztezte, rendeltetése nyilvánvalóan a hegyekből lezúduló víztömegeknek a Dunába való levezetése lehetett. Ennek szükségességét az 1875. június 25-én bekövetkezett felhőszakadás eseményei is igazolják. A Schanzgraben ekkor már nem létezvén, a hegyekből lezúduló víz betörte a jelenlegi templom szentélye alatti kriptát, felrepszttette a szentély padlóját és kifeszítette a templom kapuját, koporsókat és templomi kegytárgyakat sodort magával az úttestre.¹⁹

Az említett árok helyének ismeretében kíséreljük meg most már annak megállapítását, merre haladt az 1355. évi határjárás vonala és mennyiben azonosítható a középkori Szent Jakab-templom az 1702. évi Zaigerben említett „Pfarrkürch”-hel. A jelzett határvonalat a tanulmányunkhoz mellékelte térkép (3. kép) szemlélteti, ezen a határjárás által megadott határjeleket számozással láttuk el. A már közölt latin szöveg magyar fordításban a térképen berajzolt határjelek figyelembevételével a következő leírást nyújtja:

A Duna partján lévő két határkőtől (1.) kiindulva és (a Dunának) ugyanezen oldalán egy rövidkét haladva (a határ) egy kerek kőhöz (2.) jut, amely a Szent Jakab-egyház felső végénél azon az úton található, amelyen Újbudáról Óbudára járnak, ennek közelében egy másik kő is van (3.), és innen (a határ) az árok kőpárányáig megy (4.), és ezen kőpárányon haladva annak végéig vezet, ahol két új határjel áll (5.), ez határolja a budai (óbudai) egyház Thobsa nevű földjét. Amint a térképek összevetéséből is kitűnik, a határjárás adatai a két templom azonossága mellett szólnak. Megállapíthatjuk azt is, hogy ez a templom a Zaiger idején már nem állott, csupán a helyét tartották nyilván, erre világosan utal az 1700. évi határjárás is, amikor a templom maradványai után kutatva kiemeli, hogy azokat nem találták. Erre utal a Kirchenrechnung már említett közlése is: Újlak lakossága 1705 előtt az óbudai és vízivárosi templomokat látogatta.

A Zaiger felsorolásában említett és „Obere Markh plaz” néven szereplő vásártér középkori eredetét a következők valószínűsítik:

Tudjuk, hogy II. Géza 1148-ban a budai (óbudai) prépostságnak adományozta Gézavásár vámját (tributum fori Geysa), ennek a vásárnak helyét egy 1465. évi oklevélből ismerjük; a Szentjakabfalvától délre eső Felhévizen volt.²⁰ Fügedi Erik a középkori Óbuda helyrajzi és gazdasági viszonyaival foglalkozó tanulmányában²¹ mutat rá arra, hogy a forum Geysa adományozásával nyert vásárijogot a prépostság a XIII. században nem Felhévizen, hanem Óbuda területén gyakorolta. Megállapítását azzal indokolja, hogy 1212-ben, amikor II. Endre visszahelyezi a prépostságot az időközben elvett régi jogaiba, már az óbudai vásár vámszedési jogában erősíti meg. Ugyanezen oklevél állapítja meg Óbudának a már említett árok kőpárányáig terjedő határát is. Az 1212 és 1355. évi határjárásoknak Óbudát Szentjakabfalvától elválasztó vonala — amint első tekintetre is megállapítható — nem természetes és Szentjakabfalva fejlődésének eredményeként létrejött határ; helyzetéből inkább arra következtethetünk, hogy az szükségmegoldásként, a helység települési viszonyainak figyelmen kívül hagyása mellett jött létre. Útvonala egyben kifejezi azt a szándékot is, amely annak megvonásánál érvényesült: ez pedig Óbuda határának a Szépvölgyig való kiterjesztése oly módon, hogy a helység temploma még Szentjakabfalvához tartozzon. Az itt elmondottak alapján tehát felvetődik a kérdés, vajon az óbudai vásártér létesítése nem járt-e együtt Óbuda határának déli irányú kiterjesztésével, amikor is a vásártér az 1702. évi Újlaknak „Obere Markh plaz” elnevezésű terére került.

Ennek a térnek Óbuda középkori vásárterével való azonosítását középkori okleveleink közlései sem teszik elképzelhetetlenné. 1355-ben, amikor Óbudának a mai Árpád-híd hozzátvetőleges vonalától délre eső részét a préposttól elveszik és a királyné tulajdonába adják, a prépost elesik az óbudai vásár vámszedési jogától, amiért is kárpótlást kap, ez a vásártérnek a királynéi részre való esését bizonyítja. XV. századi oklevelek tanúsága szerint a teret házak szegélyezték, ez ugyancsak fennáll a középkori épületmaradványokon újraépülő Újlak vásárterénél is. A középkorból származó adatok mellett erre a következtetésre kell jutnunk a Zaiger idevonatkozó közléséből is. Ugyanis nem állhatja meg a helyét egy olyan feltevés, amely Újlak vásárterének újkori

eredetére következtek. Buda környéke ez időben nemcsak gyéren lakott, hanem gazdaságilag is elmaradott, Újlakon két piac létesítésének szükségessége nem indokolható. A Zaiger itt is, akár Szent Jakab templomának említésénél, régi időknek már csak hagyományként továbbélő helynevét közli.

J E G Y Z E T E K

¹ Fővárosi Lt. (továbbiakban: Föv. Lt.) Budai Lt. Kirchenrechnung Neustift.

² Föv. Lt. Térképtár. B. IV. 13.

³ Uo. B. II. 44.

⁴ A Vordere Donaugässl északi saroktelke a Zaiger szerint gazdtalan, üres telek, ettől számított harmadik telek pedig Lodor Mártoné. A Gewöhr Protocoll ugyanez évi adata szerint Lodor Márton a sarokházat birtokolja, nyilvánvaló tehát, hogy a két adat felvétele közti időben telekcseré történt.

⁵ A Simon Renner-féle telek azonosításának levezetése:

Föv. Lt. Budai Lt. Zaiger über das Neüstift (továbbiakban: Zaiger). 1702. S. Renner, Egghaus a. d. Landstrassen,

Föv. Lt. Budai Lt. Gewöhr Protocoll. Neüstift (továbbiakban: Gew. Prot.) I. 1711. M. Reutter, vormals S. Renner,

Gew. Prot. I. 23/b. 1712. B. Schreff, a telek felezve,

Gew. Prot. II. 110. 1751. J. Kleinwachter,

Gew. Prot. III. 138/a. 1779. B. Kleinwachter,

Gew. Prot. III. 138/b. 1779. J. Köstler,

Gew. Prot. IV. 43. 1786. D. Köstler = N^o 12 házszám.

⁶ Franz Kokal és szomszédja, Thomas Schütz házának azonosítása:

Zaiger 1702. Ein Egghaus a. d. Landstrassen, Fr. Kokal,

Gew. Prot. I. 23. 1712. T. Schütz, zwischen Franz Kokal u. Andreas Hausruckher,

Gew. Prot. II. 193. 1760. J. Gingl, a telek felezve,

Gew. Prot. II. 236/a. 1766. D. Klampazky,

Gew. Prot. III. 80. 1774. M. Lukácsi,

Gew. Prot. III. 155. 1782. R. Häussler,

Gew. Prot. IV. 159. 1792. F. Haussler = N^o 121 házszám.

⁷ A Michael Scheiwidtmann-féle telek azonosítása: Zaiger 1702. M. Scheiwidtmann, ein Egghaus a. d. Wienerstrassen u. Weingartstrassen,

Gew. Prot. I. 22. 1712. D. Forster, vorm. Scheiwidtmann,

Gew. Prot. II. 45. 1744. N. Schininger,

Gew. Prot. IV. 145. 1791. Pfeiffer = N^o 143 házszám.

⁸ Georg Reutter és Peter Maly telkeinek azonosítása:

Zaiger 1702. G. Reutter, zwisch. G. Fülp u. P. Maly, Gew. Prot. I. 29. 1714. Fr. Reutter, zwisch. D. Kottig u. M. Gölles,

Gew. Prot. I. 57/b. 1719. M. Süttner, zwisch. D. Kottig u. M. Gölles, folytatva a szomszédos M. Gölles telkén,

Gew. Prot. I. 58. 1719. M. Gölles, zwisch. M. Süttner u. M. Hegel,

Gew. Prot. II. 71. 1747. S. Köpf, vorm. Göllers, neb. M. Hegel,

Gew. Prot. V. 50. 1796. J. Templer,

Gew. Prot. VIII. 261. 1833. Cl. Eiselt, geb. Tóth = N^o 165 házszám.

⁹ Vass K., Buda német utcanevei. Bp. 1929, 79.

¹⁰ OL. Zichy-lt. Fasc. 6 nb. N^o 596.

¹¹ Tudományos Gyűjtemény (1823) IV. 1.

¹² Hans Vatter telkének azonosítása:

Zaiger 1702. H. Vatter, zwisch. M. Hartmann u. Lehner,

Gew. Prot. I. 15. 1710. M. Miller, vorm. Hans Vatter,

Gew. Prot. I. 112. 1725. M. Lehner,

Gew. Prot. I. 182. 1737. P. Stöckhl,

Gew. Prot. II. 179. 1759. J. G. Edl,

Gew. Prot. IV. 134. 1791. M. Etl = N^o 199 házszám.

Meinrat Hartmann telkének azonosítása:

Zaiger 1702. M. Hartmann, zwisch. H. Vatter u. ein Spatium,

Gew. Prot. I. 168. 1733. P. Schmelzer, vorm. M. Hartmann,

Gew. Prot. II. 48. 1744. A. Rauch,

Gew. Prot. VI. 134. 1777. M. Riese,

Gew. Prot. VIII. 135. 1833. Sterl = N^o 253 házszám.

¹³ Lodor Márton telkének azonosítása:

Zaiger 1702. M. Lodor,

Gew. Prot. I. 11. 1708. G. Kienling, vorm. Lodor Marton,

Gew. Prot. I. 191. 1736. J. Kroll,

Gew. Prot. III. 141. 1778. Fr. Groll,

Gew. Prot. III. 141. 1780. K. Schifferling, neben St. Bihál, folytatva a szomszédos St. Bihál telkén,

Gew. Prot. III. 124. 1778. St. Bihál,

Gew. Prot. IV. 15/a. 1783. U. Berger,

Gew. Prot. IV. 15/b. 1783. A. Friedrich,

Gew. Prot. VIII. 33. 1823. R. Schwarz = N^o 361 házszám.

¹⁴ Nicolaus Lehner telkének azonosítása:

Zaiger 1702. N. Lehner, an der Breygössl,

Gew. Prot. I. 174. 1734. S. Angar, vorm. N. Lehner,

Gew. Prot. III. 149. 1781. A. Jungmayer,

Gew. Prot. IV. 77. 1788. J. Kümmerling = N^o 304 házszám.

¹⁵ Jankovich M., Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. Bud. Rég. XIX. köt. Bp. 1959, 57. kk.

¹⁶ OL. Zichy-lt. Fasc. 205. N^o 18.

¹⁷ L. 1. jegyzet.

¹⁸ Gewöhr Protocoll. I. 69.

¹⁹ Schoen Arnold szíves közlése.

²⁰ Fügedi E., Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. köt. Bp. 1959, 43.

²¹ Uo. 29.

DIE TOPOGRAPHISCHEN ANGABEN VON ÚJLAK UND SZENTJAKABFALVA
IM SPIEGEL DES ZAIGERS AUS DEM JAHRE 1702

Das erste Einwohnerregister der nach der Türkenherrschaft neubauten Ortschaft Újlak stellte der Stadtrat von Buda im Jahre 1702 unter dem Titel „Zaiger über das Neustüfft, Anno 1702“ zusammen. Die Änderungen, die sich seither in den Eigentumsverhältnissen der Häuser ergaben, wurden in dem zu dieser Zeit aufgelegten „Gewöhr Protocoll“ eingetragen. Diese grundbuchartige Aufzeichnung versetzt uns in die Lage, den Wechsel bis in unsere Tage zu verfolgen und dadurch auch die im Zaiger enthaltenen topographischen Angaben lokalisieren zu können.

Bei den im Namensverzeichnis des Zaigers vorkommenden Hausbesitzern läßt sich nur in 10 Fällen die Kontinuität der Rechtsnachfolge und dadurch auch die topographische Identifizierung nachweisen. Der Grund hierfür ist in der Vernichtung von Újlak während der Kuruzzenkriege zu suchen. Mit Hilfe der uns

zur Verfügung stehenden wenigen Angaben, sowie einer Karte aus dem Jahre 1786 können wir mit annähernder Genauigkeit die topographischen Verhältnisse von Újlak im Jahre 1702 rekonstruieren, wobei die Mitteilung über die Kirche der Ortschaft, sowie über den Marktplatz besondere Aufmerksamkeit verdient. An der Stelle der Ortschaft Újlak entstand im Mittelalter Szentjakabfalva und in einem Bericht über eine Feldbegehung im Jahre 1355 ist die dem Hl. Jakob geweihte Kirche der Ortschaft erwähnt. Übereinstimmungen der mittelalterlichen und neuzeitlichen Angaben lassen vermuten, daß im Zaiger wahrscheinlich die Ruinen der mittelalterlichen Kirche angegeben sind, deren Stelle bisher unbekannt ist. Man kann annehmen, daß der Marktplatz der Ortschaft mit dem Óbudaer Marktplatz identisch ist, der zum Besitz der Probstei von Buda gehörte.